Diskuse

Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury

*Kritické poznámky k projektu
„Socialismus jako myšlenkový svět“*

Karel Hrubý

Po hromadné implozi komunistických diktatur došlo nejdříve k jakémusi „účtování s minulostí“, které odráželo různé druhy nespokojenosti s komunistickým panstvím. Jedni byli zklamáni jeho nesplněnými sliby, neprofesionálním managementem politiky a státní ekonomiky, reglementováním médií, kultury, cestování i celkovým zaostáváním za ostatním průmyslově vyspělým světem, jiní připomínali zásahy do svobody občanů a krutosti zejména počátečních let diktatury, kdy docházelo k masovému postihu těch, kteří byli ideologicky stigmatizováni nebo se s jejím způsobem vlády a výkladem světa nedovedli smířit. Převládal pocit, že život v diktatuře byl – přes nemalé sympatie pro ideu socialismu – vnímán tehdejší společností nejednotně a rozporně, příznivé hodnocení se střetávalo se záporným. V prvních letech po implozi, kdy se zpřístupnila řada dosud utajovaných informací, byl obraz diktatury těmito novými poznatky poznamenán a kreslen často v ostře kontrastních barvách k někdejšímu oficiálnímu výkladu, jímž komunistický režim po celá desetiletí sám sebe prezentoval.

Jednostranná pozornost, kterou autoři historických prací z prvních let po pádu „starého režimu“ věnovali převážně organizaci moci komunistické strany a státu nad

společností, jejím diskriminačním opatřením a důsledkům panování jedné strany, vyvolala brzy potřebu korektury a doplnění. Společnost měla být zbavena ódia pasivního „objektu“, měla jí být vrácena role aktivního „subjektu dějin“. Část mladších historiků nedávné minulosti navázala na některé poznatky ze studia diktatur fašistických a pokusila se osvětlit roli společnosti v rámci diktatury komunistické pomocí analýzy dosud zanedbávaného každodenního života.¹ Mezi stoupenci strukturálního pohledu (se zaměřením na politické, hospodářské a ideologické aspekty diktatury) a badateli upírajícími pozornost k životu společnosti v jeho každodenním průběhu se rozvinuly diskuse, které zejména v historiografii německé byly velmi živé.² V českém prostředí se první práce k tématu založené na metodě studia každodenního života objevily až v pozdějších letech.³ Vedle snahy o analytickou sondu do života společnosti se vyznačovaly ostrou kritikou „binárního vyprávění“ vycházejícího z totalitárního modelu.⁴ Metoda studia každodenního života pomohla

- 1 Německé práce užívají termínu *Alltag*, jehož doslovný český převod „každoden“ je poněkud nezvyklý. Častěji se používá termín „každodenní život“ („každodennost“) nebo „všední den“ („všednodennost“), označující pravidelně se opakující činnosti v denním nebo týdenním cyklu, jako je hygiena, jídlo, cesty do zaměstnání, práce, rodina, lidské okolí, volný čas, odpočinek apod. Toto úzké vymezení každodenního života není ovšem neproblematické, jak bude dále rozvedeno.
- 2 Literatura k této diskusi je rozsáhlá a nelze ji zde komplexně reprodukovat. Zásadní rozdíly v pojetí *Alltagsgeschichte* lze najít v debatě mezi Philippem Sarasinem a Alfredem Lüdtkem, která se odehrála na stránkách časopisu *Werkstatt Geschichte* v letech 1996 a 1997 (SARASIN, Philipp: Arbeit, Sprache – Alltag: Wozu noch „Alltagsgeschichte“? In: *Werkstatt Geschichte*, č. 15 (1996), s. 72–85; LÜDTKE, Alf: Alltagsgeschichte: Aneignung und Akteure. Oder: es hat noch kaum begonnen! In: *Tamtéž*, č. 17 (1997), s. 83–92). Část argumentů, které mají vztah k problematice zpracování dějin komunistické diktatury, byla shrnuta v úvodním referátu Martina Sabrowa „NDR v dějinách 20. století“ na zasedání badatelů zabývajících se německými dějinami, které se konalo ve Wittenbergu ve dnech 8.–10.11.2007. Tato diskuse byla ovšem poznamenána srovnáváním nacistické a komunistické diktatury, které je pro poznání komunistické diktatury v Československu jen zčásti aplikovatelné. (SABROW, Martin: *Die DDR in der Geschichte des 20. Jahrhunderts*. In: Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam [online]. 2007 [cit. 2014-09-15.] Dostupné z: http://www.zzfpm.de/Portals/_Rainbow/Documents/Sabrow/Die%20DDR%20im%20zwanzigsten%20Jahrhundert.pdf.)
- 3 Terminologie není zcela ustálena. Někdy se mluví o teorii (*Theorie des Alltags*), jindy o metodě. V české literatuře se užívají častěji termíny „metoda“, „analýza“, „paradigma“ či „studium“ každodenního života a této terminologické praxe se přidržují i zde.
- 4 Takto myšlenku vyjádřil ve své hojně diskutované knize Michal Pullmann: „Většina prací k dějinám komunismu se vyznačuje důsledně binárním přístupem: na jedné straně zde stojí zlý ‘režim’, na druhé straně hodná (protože ‘režimem’ utlačovaná) ‘společnost’. Hlavními nástroji ‘režimu’ byly prý propaganda a represe, proti nimž se ozýval ‘odpor’ (nebo se dokonce formoval udatný ‘odboj’). Proti domněle totálnímu útlaku ze strany ‘režimu’ stály ‘ostrůvky svobody’, proti lži pravda, proti přetvářce na veřejnosti upřímnost v soukromí, proti korupci morálka atd. V takto pojatém binárním vyprávění se předpokládá, že ‘socialismus’ byl ze své podstaty zavrženímhodný a nemorální. A že ho tak lidé tehdy i vnímali.“ (PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, s. 15.) S Pullmannovým názorem na charakter starších prací o komunistické diktatuře vyslovil nesouhlas např. Michal Kopeček v rozhovoru pro interneto-

svým pracovním postupem odkrýt další relevantní vrstvy života řadových lidí žijících v určitém politickém, ekonomickém, sociálním a kulturním prostředí. Filozoficky však není nesporná. Práce inspirované touto metodou využívají k revizi obrazu státněsocialistické diktatury často premisy a hypotézy zobecnujícího paradigmatu, i když ty nevycházejí vždy z výsledků jejich vlastního bádání. Vyslovují autoritativní soudy o charakteru diktatury (například že nebyla jednosměrně represivní, ale konsenzuálně participativní a jako taková společností legitimizovaná), ačkoli berou do úvahy třeba jen období po odhalení takzvaného kultu osobnosti a vyčleňují ze svého obrazu stalinsko-gottwaldovskou fázi diktatury, kterou nazývají „mimořádným stavem přímého násilí“.⁵ Státněsocialistickou diktaturu pak vykládají jako standardní dějinný jev, který nepodléhá hodnocení ani utilitárnímu (čím společnost obohatila, či ochudila ve srovnání s jinými systémy), ani morálnímu (jak přispěla k větší svobodě a spravedlnosti, či naopak ji zúžila). K těmto výkladům komunistické diktatury jsou zaměřeny následující poznámky.

* * *

Metodologickou stránkou rozboru a interpretačními paradigmaty komunistické diktatury se zabývala už některá dřívější čísla *Soudobých dějin*.⁶ Ve druhém čísle

vý server Česká pozice z 25. května 2013: „Ten narativ není totalitární, protože akcentuje vývojové změny a možnost podstatné reformy systému. Tady nesouhlasím třeba s Michalem Pullmannem, který si myslí, že to je celé takzvaně totalitně historické vyprávění. Já říkám, že nikoli. Že pojmy sice mají převzaty z repertoáru totalitarismu, ale ten narativ je odlišný.“ (Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora. In: *Česká pozice* [online]. 25.5.2013 [cit. 2014-09-15]. Dostupné z: http://www.ceskapozice.lidovky.cz-f66-/tema.aspx?c=A130524_222816_pozice_129068.)

- 5 „Jakkoliv byl tento myšlenkový svět na počátku komunistické diktatury stvořen uměle a jakkoliv byl udržován při životě politickými prostředky, stal se postupem času, souběžně s přechodem režimu od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního, samozřejmou součástí každodenního života v diktatuře.“ (SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208, zde s. 203. Z němčiny přeložil Pavel Kolář.)
- 6 Tak např. v dvojčísle 3–4/2008 to byly diskusní příspěvky Petera Heumose „K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů“ (s. 686–702) a Michala Pullmanna „Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění“ (s. 703–717). Číslo 4/2009 pak přineslo sérii příspěvků v rámci mezinárodního diskusního fóra na téma „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“. V obou případech autoři (ne všichni) proti totalitární teorii stavěli i nový přístup k dějinám diktatur, jak ho nabízí metoda studia každodenního života. Viz též nedávná diskuse v časopise *Dějiny a současnost*: PULLMANN, Michal: Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 12 (2011), s. 14–17; HRUBÝ, Karel: Totalita, teror a „normalita“ společnosti: Poznámky k článku Michala Pullmanna v DaS 12/2011. In: *Tamtéž*, roč. 34, č. 3 (2012), s. 14 n.; PULLMANN, Michal: Ještě k modelu totalitního panství: Odpověď na text Karla Hrubého v DaS 3/2012. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 14 n. K tématu se vrátil Jiří Suk v rubrice Knihovnička (*tamtéž*, č. 6, s. 8). Diskusi v časopise předcházela recenze Pullmannovy práce *Konec*

z roku 2012 pak byl představen společný projekt Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*) „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ (*Sozialistische Diktatur als Sinnwelt*),⁷ který metodu studia každodenního života prezentuje jako alternativní pokus o výklad komunistické diktatury. V úvodním společném textu zde projekt prezentovali Michal Kopeček a Pavel Kolář,⁸ hlubší vhled do daného způsobu uvažování pak nabídl v první studii ředitel postupimského centra Martin Sabrow;⁹ obě verze mají povahu komplementární a navazují na referáty Martina Sabrowa a Pavla Koláře na ustavujícím jednání společného badatelského projektu v Praze 1. listopadu 2007.¹⁰

Vycházejí z paradigmatu této metody,¹¹ odmítá projekt pojímat diktaturu jako „protiklad mezi ‘režimem’ a ‘společností’“ a chápe ji jako vzájemné proplétání individuálních a kolektivních zájmů, hodnotových představ, strategií přizpůsobování a kompromisů.¹² Společnost ve svém každodenním životě se stává v relativně dlouhém čase trvání diktatury spoluúčinkujícím partnerem, který svou vírou v legitimitu jejího panství i každodenním vyjednáváním a dohadováním přispívá k formování a udržování jejího způsobu vlády. S tímto posunem koresponduje i aktuální sebe-reflexe soudobých dějin jako historiografické disciplíny: „Soudobé dějiny přestaly plnit převážně identifikačně-evaluační úlohu, podle níž měly vyzdvihovat odpudivost komunistické diktatury a přednosti demokracie; ‘totalita’ již není z historického kontextu vytrženým opakem ‘demokracie’, ale standardním dějinným jevem v konkrétním čase a prostoru“ a jedním „z obecných projevů evropské moderny.“¹³

V následujícím ročníku časopisu se tématu obšírně věnoval Petr Sedlák pojednáním „Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání“.¹⁴ Pokusil se tu o systematický přehled různých přístupů k problematice každodennosti i o jejich zhodnocení z hlediska přínosu pro historiografii. Zdůraznil přitom význam subjektu a jeho aktivního vztahování ke světu v toku času, potřebu moderního člověka upínat se nejen k realitě, k níž je člověk tělesně připoután, ale směřovat i k vyššímu smyslu individuální a kolektivní existence. Ve své další stati z téhož roku Sedlák

experimentu jako „knihy, o které se hovoří“ od Milana Drápaly (*tamtéž*, roč. 33, č. 11 (2011), s. 44).

7 Německý termín *Sinnwelt* by bylo možné přeložit také jako „svět smyslu“ nebo „svět, jemuž je dáván určitý smysl“.

8 KOPEČEK, Michal – KOLÁŘ, Pavel: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 189–195.

9 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět (viz pozn. 5).

10 Publikovány byly v časopise *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*, č. 40–41 (2007), s. 9–30.

11 K inspiraci touto metodou pro studium diktatury jako myšlenkového světa se autoři projektu výslovně hlásí (KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“, s. 190).

12 *Tamtéž*.

13 *Tamtéž*, s. 191.

14 SEDLÁK, Petr: Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 120–157.

ocenil, že metoda studia každodenního života obrátila pozornost k lepšímu porozumění diktatuře, zejména v oblasti sociální praxe a smýšlení lidí, vytkl jí však, že výklad „totalitárního paradigmatu“ podává zjednodušeně, a tím si usnadňuje jeho kritiku.¹⁵ Historikové osvojující si tuto metodu se podle něj příliš rychle uchylují k zobecňujícím závěrům a teoretizují o veřejném mínění a společenských potřebách lidí v makrosociální dimenzi a modelech. Zatímco ve svých vlastních rozborech v podstatě přebírají zažitý pozitivistický výklad soudobých dějin, v teoretických úvodech razí teze, jimiž se snaží tento výklad revidovat.

Historiky uplatňující paradigma každodennosti na interpretaci komunistické diktatury v Československu označuje Sedlák jako *revizionisty*. Považují tento termín za výstižný, neboť ukazuje na podstatnou funkci této teorie: má nejen doplnit a rozšířit, ale především *zrevidovat* obraz diktatury, zbavit jej zátěže násilného stalinismu a ukázat mocenský vztah mezi vládnoucími a společností jako vztah participativní, který dával společnosti dostatek prostoru k seberealizaci, takže diktaturu nevnímala tíživě, ale jako normální rámec každodenního života, dlouhou dobu ji legitimizovala, a tím její trvání prodlužovala.

Každodennost jako sociální praxe

Pojem každodennosti není dosud pevně definován.¹⁶ Jednou z určujících charakteristik je tu opakovatelnost, zafixovanost a neproblematickost každodenního života. Metoda všedního dne připomíná primární zakotvení člověka v důvěrně známém lokálním prostředí (rodiny, bydliště, pracoviště, krajiny), v němž se každý snaží utvářet svůj život za daných okolností pokud možno úspěšně a bez nepříjemností. Tomuto prostředí („zde a nyní“) byla panující stranou rámcově stanovena „hranice diktatury“, která vymezila mantinely „dovoleného“, či naopak „nepřípustného“. Každodenní život obyvatel se pak odvíjel v tomto povoleném prostoru v navyklých rodinných, sousedských, pracovních a jiných formách sociálního života. Společnost se v nových poměrech „zabydla“, zvykla si na ně, respektovala nová pravidla, uzavřela s panující mocí jakési příměří či spojenectví (jehož výrazem je „konsenzus“) a v důsledku toho diktaturu podpořila.¹⁷ „Tajemství moderních diktatur je skryto

15 TÝŽ: Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 10, č. 1 (2013), s. 30–55.

16 Metoda studia každodennosti má mnoho tváří. Zde se soustřeďuji na verzi, která byla představena ve zmíněném tematickém čísle *Soudobých dějin* „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ a v několika pracích k dějinám komunistické diktatury.

17 Pavel Kolář a Michal Pullmann, dva z autorů týmu projektu *Sinnwelt*, uveřejnili v *Lidových novinách* společný text, v němž konsenzu dávají význam souhlasu s daným řádem věcí. Přitom tento souhlas nemusel být upřímný, nýbrž také předstíraný: „Lidé zkrátka mohou dobře žít s tím, že na veřejnosti omílají autoritativní mluvu ... a zároveň ji v soukromí zpochybňují.“ (KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Nenápadný půvab ideologie: Jak politické systémy přežívají, aniž by se lidé vnitřně ztotožňovali s jejich ideologickými principy. In: *Lidové noviny* (22.–23.2.2014), příloha „Orientace“, s. 22/II.) – K jejich článku se kriticky vyjádřil Karel Palek, alias Petr Fidelius, jenž mj. konstatoval, že „ideologický diskurs komu-

právě ve svůdnosti samozřejmých způsobů kolektivního myšlení a forem sociální praxe, které dovolují vydávat nejisté za nesporné a tím je chrání před zpochybňováním,“ řečeno s Martinem Sabrowem.¹⁸

Metoda studia každodennosti našla bohaté uplatnění zejména v pracích německých historiků, kteří analyzují obě diktatury na německé půdě (nacistickou a komunistickou). Tyto práce inspirovaly i některé české historiky k tomu, aby přešli od rozborů mocenských struktur a na nich založeného způsobu vládnutí k pohledu na komunistickou diktaturu v Československu „zdola“, z pozice společnosti. Postoj společnosti k záměrům a metodám diktatury se jim z tohoto hlediska jeví jako tolerantní a aktivní. Teorii totalitarismu¹⁹ naopak vytýkají, že společnost neprávem líčí jako pasivní oběť „režimu“, a upozorňují na to, že po pádu stalinismu se změnila metody vládnutí a postavení občana se postupně uvolňovalo z restriktivních praktik „budovatelského“ období (jak to odpovídalo zmíněnému přechodu „od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního“).²⁰ Analýzy komunistických diktatur v pojetí revizionistů z toho vyvozují, že společnost v komunistické diktatuře nebyla bezmocná, jak ji líčila teorie totalitarismu, a že mohla v každodenním vyjednávání s mocí uplatnit svou participativní roli.²¹ Panství komunistické strany nemělo proto podle nich charakter *totality*, jak tvrdila starší teorie, neboť strana nebyla všemocná, nebyla s to dosáhnout vždy všeho,

nistické moci autoři koneckonců prezentují jako poněkud směšný, leč v zásadě neškodný rituál, jehož smysl se stále více rozmělnjuje, rozřezává, rozpadá“ (FIDELIUS, Petr: Slepá ulička analogizování: Komunistická řeč v podání dvou historiků. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 7 (2014), s. 40).

18 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 204.

19 Teorie totalitarismu, jak byla podána v klasických pracích Hannah Arendtové, Carla Joachima Friedricha, Zbigniewa Brzezinského a dalších autorů, byla nesporně ovlivněna oněmi rysy, jichž komunistická diktatura nabývala v období stalinismu, tj. ve 30. až 50. letech minulého století. Některé pozdější modely totalitarismu kladou sice stále ještě důraz na koncentraci moci v rukou jedné strany a na ideologičnost politiky, ale násilným metodám (teroru) připisují už jen sekundární význam (srv. KIELMANSEGG, Peter Graf: *Krise der Totalitarismustheorie?* In: *Zeitschrift für Politik*, roč. 21, č. 4 (1974), s. 311–326; HENKE, Klaus-Dietmar (ed.): *Totalitarismus: Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung 1999). Informovanou a přehlednou studii o vývoji a kritice teorie totalitarismu přinesl Jan Dobeš (DOBEŠ, Jan: Totalitarismus mezi ideologií a teorií. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 2 (2007), s. 183–218).

20 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 203.

21 Takto pojatá konsenzuální participace ovšem komunistickou diktaturu problematizuje: proti komu pak je diktatura namířena, proč musí moc „diktovat“, když ve skutečnosti vede konsenzuální dialog se společností, s ovládanými, jejichž potřeby, přání a návrhy na korektury se snaží ve svém „autoritativním diskurzu“ zachytit a realizovat? Bezkonkurenční monopol vlády jedné strany ztrácí v důsledku konsenzuální participace společnosti svou výlučnost a diktatura se tak stává – „lidovou demokracií“, jak se režim zpočátku rád prezentoval.

oč usilovala.²² Společnost tak mohla svůj život utvářet s jistou mírou autonomie, mohla si v ní stanovovat vlastní cíle a smysl (*Eigen-Sinn*).

Tím, že revizionisté přenášejí váhu na analýzu společnosti, otvírají nepochybně novou a potřebnou kapitolu ve snaze o osvětlení diktátorských režimů. Současně však se jejich pozornost odklání od postižení charakteru a působení „panství“, jemuž společnost podléhala. Relativizují vliv monolitní mocenské struktury a ideologie na přeměnu společnosti, snižují její rozhodující roli v řízení, kontrole a používání nátlakových technik, a tak komunistické diktatuře přiznávají status standardního dějinného jevu.²³ „Vyzdvihovat odpudivost komunistické diktatury a přednosti demokracie“ se pak v tomto pojetí rovná „identifikačně-evaluačnímu aktu“, zneužívanému k mimovědeckým záměrům.²⁴

Svět každodennosti je přijímán jako nepochybný (*fraglos*). Prostředí i aktivity společnosti mají charakter „reality“, která je dobře postižitelná každodenní praxí. V tomto světě je život společnosti *zvnějšku* osvětlen metodou každodennosti lépe než dosud. Rozpaky však vzbuzuje pokus vyložit z tohoto nepopíratelného každodenního provozu charakter, formu a působení diktatury jako trvalého rámce každodenního života. Forma, charakter a záměry komunistického panství totiž v pracích

22 Revizionisté pojímají „totalitu“ ve významu negativně hodnotícím, jako absolutní znehynění společnosti, nikoli jako prosté konstatování „konstelace a užívání moci“, jak ji např. ve svých přednáškách na Collège de France (zejména v přednášce ze 7.3.1979) definoval Michel Foucault (FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009, s. 170 n.). Foucault chápe totalitu v rovině praktického vládnutí (*gouvernementality*). Totalitu je podle něho třeba hledat „v nestátních projevech vládnutí, ve stranickém vládnutí“. Totalitní režimy jako nacismus, fašismus nebo stalinismus jsou Foucaultovi takovýmto projevem stranického (nestátního) vládnutí (*tamtéž*, s. 171). V rozhovoru s R. Lefortem v časopise *Tribune socialiste* z 24.–30. listopadu 1977 (s. 3 n.) označuje Foucault totalitní stát za *monolitní blok*: „V přísném smyslu je totalitní stát tam, kde politické strany, státní aparát, instituční systémy a ideologie tvoří jednotu, která je podřízena naprosté kontrole, nepřipouštějící žádné odchylky. Veškeré kontrolní aparáty jsou integrovány v jediné, jednotné pyramidě: ideologie, diskurzy a způsob chování tvoří monolitický blok.“ (FOUCAULT, Michel: *Analytik der Macht*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2005, s. 141.)

23 „...‘totalita’ již není z historického kontextu vytrženým opakem ‘demokracie’, ale standardním dějinným jevem v konkrétním čase a prostoru.“ (KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“, s. 191.)

24 Viz KOLÁŘ, Pavel: Historisierung. In: *Docupedia-Zeitgeschichte* [online]. 22.10.2012 [cit. 2014-09-15]. Dostupné z: http://docupedia.de/docupedia/index.php?title=Historisierung_Version_2.0_Pavel_Kolář&oldid=84893. Max Weber naopak pokládá vymezení základních rozdílů mezi demokracií a diktaturou za oprávněné: demokracie podle něho spočívá na „rovnosti kvalifikace“, „minimalizaci panující moci“ funkcionářů a „kontrolní funkci veřejnosti“, již jsou všechna důležitá rozhodnutí vyhrazena ke schválení (WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, Mohr 1922, s. 607). To je pravý opak k diktatuře, kde je panující moc v centralizované podobě velmi silná a kvalifikace rozhodování je výsadou komunistických funkcionářů. Nekomunističtí občané přitom nemají možnost kontroly nad rozhodnutími vládnoucích (ani v „manifestačních“ volbách, které jsou v demokracii výrazem svobodného souhlasu či nesouhlasu se způsobem řízení státních záležitostí, zatímco v diktatuře je jejich smyslem potvrzení *statu quo*).

vzešlých z projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ nejsou analyzovány, nýbrž většinou jen negativně vymezeny – popřením tezí teorie totalitarismu. Nový model komunistické nadvlády, který by neměl „chyby“ totalitarismu, se nenabízí. Forma a způsob panování stejně jako prostředky sloužící k podmanění společnosti a jejich působení na každodenní život nejsou v analýzách revizionistů dostatečně specifikovány. Ozřejmilo by se pak, že svět každodennosti není primárně určován každodenní praxí, jak zní revizionistická teze, nýbrž že naopak tato praxe je také silně ovlivňována panstvím, které tvoří rámec každodenního života a vytyčuje hranice diktatury, jimž jsou podřízeny možnosti i smysl tohoto ohraničeného života. Diktatura nebyla „stvořena“, modelována a kontrolována „předpolitickým“ každodenním životem, ale každodenní život byl ovlivňován, regulován a kontrolován politickou diktaturou. Režim politizoval všechny život i v oblasti každodennosti se záměrem dosažení socialismu či komunismu jako vyšších vývojových stupňů společnosti, naplňování stanovených cílů (zčásti utopických) a boje proti politickým a ideologickým nepřátelům. Tuto politizaci si nelze ze všedního života v komunistické diktatuře odmyslet. Média, škola, umění, pracoviště, profesní a sociální vzestup, přiděl výhod a „kompetencí“, možnosti a perspektivy „seberealizace“ a podobně – to vše bylo prostoupeno centrálně určenými politickými zájmy, měřítky a vlivem. Že v tom určitá část společnosti neshledávala nic nevítaného, kdežto jiná část naopak v tom viděla omezení svých životních šancí, svědčí jen o hluboké diferenciaci společnosti právě ve *vnímání* diktatury. Pro některé byla dobrou příležitostí, ba pozhnáním, pro jiné zas překážkou, či dokonce prokletím. Jistě také platí, jak uvádějí revizionisté, že diktatura se stala pro značnou část politicky nezainteresovaných občanů prostě součástí „životního prostředí“, v němž se člověk pohybuje, jemuž se přizpůsobuje a které se stává trvalou kulisou jeho života, až je už vlastně ani nevnímá. Tuto část společnosti ale nelze vydávat za celou společnost, a není ani pro společenský celek reprezentativní.

„Předpolitický“ prostor všedního dne nebyl v diktatuře oproštěn od vlivu politična (respektive politiky a ideologie), jen jeho míra byla situačně různá a také subjektivně různě vnímaná. Iniciativu, rozhodující podíl i sílu při utváření každodenní praxe měla panující strana, která disponovala vedle vládních pravomocí i veškerým donucovacím, respektive disciplinačním aparátem státu. Společnost měla na každodenní praxi podíl tím, jak instrukce „shora“ přijímala, jak jim rozuměla, jak se jimi „sebedisciplinovala“, co z nich svým chováním a jednáním splnila, či nesplnila, to však nebyly korektury zásadního významu. Obě složky – vládnoucí a ovládaní – jsou sice ve vzájemném (mocenském) vztahu přítomny a podílejí se na něm, rozhodující je zde ale *asymetričnost* jejich vlivu. O společenském uspořádání, o vedoucí roli komunistické strany, o strategii plánované státní ekonomiky či o správnosti marxisticko-leninského výkladu světa rozhodovaly s mohutnou převahou vždy jen orgány panující strany, žádná závodní rada nebo místní národní výbor. Teprve v závěrečné fázi, kdy panující strana byla takřka konsternována, mohla společnost svým masovým protestem a „zvoněním klíčů“ *ve veřejném prostoru* uvést v pochybnost i oprávněnost diktatury a ukončit její trvání.

Samotný metodický postup revizionistických historiků je problematický. Stavějí-li většinou na pracích věnovaných společnosti v diktatuře poststalinského období (po roce 1956), kdy komunistická strana přecházela k mírnějším metodám vládnutí a používala sofistikovanějších metod *gouvernementality*, jeví se jim diktatura jako „normální“, snesitelný – a pro *kooperující* část obyvatelstva i příznivý – rámec života společnosti. (Tak na ni mnozí z nich také vzpomínají). Avšak jiná část společnosti, která nedovedla se státněsocialistickou diktaturou vnitřně splynout, je přehlížena. Její existenci sice revizionisté zaznamenávají, ale *její motivy, niterné postoje, očekávání a horizonty neosvětlují*. Proti jednostrannosti totalitarismu stojí tak jiná *jednostrannost metody studia každodennosti*. Její stěžejní pojmy jako „panství“, „společnost“, „mocenský vztah“, „hranice diktatury“, „participace“ a *Eigen-Sinn* jsou poznamenány více revizionistickým záměrem autorů než dokumentovaným výkladem skutečnosti v její plnosti. Na jejich problematičnost chci v dalším výkladu podrobněji upozornit.

Každodennost jako filozofický pojem

Vztahu mezi světem, jak se člověku jeví, a jeho podstatou věnovala už odedávna pozornost filozofie. Téma je intenzivněji zkoumáno zejména od dob Humeových, Berkeleyových, Kantových a Husserlových.²⁵ Ve dvacátém století byly dále rozpracovány klíčové pojmy každodenního života, zejména Alfredem Schützem (*Lebenswelt*),²⁶ Michelelem Foucaultem (disciplinace, *gouvernementalita*)²⁷ a Alfem Lüdtkem (*Alltag*).²⁸ Z českých filozofů se k problému každodennosti nejadresněji vyjadřovali Jan Patočka a Karel Kosík.

Patočka vymezil každodennost jako „starání a obstarávání, hromadění, zajišťování a opatrování ... prostředků k životu v materiálním smyslu“.²⁹ Ve své dřívější základní práci *Přirozený svět jako filozofický problém* zdůraznil však také význam toho, jak člověk existuje ve svém světě a jak se k němu vztahuje.³⁰ Lidský pobyt ve světě je tak *nejen fenoménem tělesnosti* v prostorové a časové dimenzi „zde a nyní“, *nýbrž*

25 Viz zejména HUSSERL, Edmund: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha, Academia 1972.

26 Viz SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas: *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft 2003.

27 Viz FOUCAULT, M.: *Zrození biopolitiky a Analytik der Macht*.

28 Viz LÜDTKE, Alf: *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1989; TÝŽ: *Herrschaft als soziale Praxis*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft als soziale Praxis: Historische und sozial-anthropologische Studien*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1991.

29 PATOČKA, Jan: *Pravda mýtu v Sofoklových dramatech o Labdakovicích*. In: TÝŽ: *Umění a čas*, sv. 1. (*Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 4.) Ed. Daniel Vojtěch a Ivan Chvatík. Praha, OIKOYMENH 2004, s. 462 (také in: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy [online]. Praha [cit. 2014-09-15]. Dostupné z: http://userweb.pedf.cuni.cz/kov/download/patocka_sofokl.pdf).

30 TÝŽ: *Přirozený svět jako filozofický problém*. Praha, Ústřední nakladatelství a knihkupectví učitelstva československého 1936, s. 69. Kniha vyšla česky znovu v letech 1970 a 1992.

i fenoménem duchovosti, jejímž výrazem je svoboda (myšlení a jazyka). „Myšlení a jazyk jsou projevem lidské svobody, lidské dispozice světem, toho, že člověk svým okolím a tendencemi, jež se v něm vynořují, není zcela pasivně určován, nýbrž si skutečnost aktivně přisvojuje a s ní disponuje.“³¹ Každodennost je subjektem překračována. Lidský subjekt je definován nejen svým vnějším chováním, ale také tím, že a jak svět reflektuje; vztahuje se nejen k přítomnému jevovému světu, ale *k souvislostem se skutečností jako celkem*. Ritualizované chování je jen začátkem cesty k poznání celkového vztahu člověka k světu a k dispozici světem, onoho „vztahování k univerzálnímu celku, které v pouhém instrumentálním chování není obsaženo“.³²

Také Kosík v úvodu své *Dialektiky konkrétního* mluví o každodenním vnímání světa jako o *fenoménu, který se liší od své podstaty*: „V praktickoutilitárním zacházení s věcmi, v němž se skutečnost objevuje jako svět prostředků, cílů, nástrojů, potřeb a obstarávání, vytváří si ‘angažované’ individuum představu o věcech a vypracovává si celý systém příslušného nazírání, zachycujícího a fixujícího jevovou podobu skutečnosti. (...) Bezprostřední užitelná praxe a jí odpovídající běžné myšlení umožňují tedy lidem, aby se vyznali ve světě, obeznámili se s věcmi a mohli s nimi manipulovat, ale neposkytují jim *pochopení* věcí a skutečnosti.“³³ Skutečnost je jednotou jevu a podstaty, „struktura věci je skutečností jiného řádu, než jsou jevy“. Jako úkol filozofie vidí Kosík „systematické a kritické úsilí směřující k postižení věci samé, k odkrytí struktury věci, k odhalení bytí jsoucna“.³⁴

Ve *filozofickém* pojetí každodennosti (zejména u Husserla, Schütze i u Patočky nebo Kosíka) nejde tedy *jen* o zautomatizovaný, návykový a časově i prostorově sevřený všední den. Stereotypizované jednání a reakce tvoří sice podstatnou součást života každého člověka a také jednu z důležitých podmínek stability společnosti. V lidském životě však nastávají také situace, kdy jde o víc než o dosahování „malých ideálů“ každodennosti, kdy člověk vystoupí z kolotoče navykého, zmechanizovaného jednání a uvažování a přejde ke kritickému zamyšlení nad smyslem nejen každodenního provozu, ale i vši své aktivity a života společnosti, která ho obklopuje. Bez této *nevšednosti* by byla zcela nepochopitelná celá řada historických událostí, například podpora široké veřejnosti reformní politiky roku osmašedesátého, která vycházela nejen z revize marxismu-leninismu, ale i z pozic nemarxistických, liberálních či křesťanských. Nebyly by ani vysvětlitelné pohnutky kritické aktivity mas v „polském říjnu“ nebo „maďarském podzimu“ roku 1956 stejně jako masový

31 *Tamtéž*, s. 7.

32 TÝŽ: Gehlenovy názory o úloze umění v antropogenezi. In: TÝŽ: *Umění a čas*, sv. 1, s. 209. Jak ukázal Jan Zouhar, tento citát se opírá o názor Arnolda Gehlena (ZOUHAR, Jan: Jan Patočka a Kosíkova *Dialektika konkrétního*. In: *Studia Philosophica*, roč. 56, č. 1–2 (2009), s. 69–73. Zouhar také objasňuje rozdíly v pojetí obou filozofů a jejich odlišná filozofická východiska.

33 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Academia 1966, s. 10 (3. vydání). Rozdíl mezi angažovaným a neangažovaným (lhostejným) individuem, na který Kosík upozorňuje, ukazuje na heterogenní skladbu společnosti také z hlediska vztahu ke skutečnosti (i minulé).

34 *Tamtéž*, s. 12 n.

exodus obyvatel a nakonec lidové hnutí proti ztuhlému východoněmeckému režimu v roce 1989. A stěžít by se dal vysvětlit i definitivní odklon převážné většiny společnosti od diktatury a příklon k *pluralitnímu uspořádání* v Československu na konci onoho „roku zázraků“.³⁵

Opomíjený subjekt

Oproti filozofickému pojetí přirozeného, každodenního životního světa (*Lebenswelt*), pro něž je podstatná také subjektivní stránka skutečnosti, se metoda studia každodennosti věnuje převážně objektivně postižitelnému dění a postojům ve veřejném prostoru. Funkce subjektu při konstituování obrazu světa je pominuta a nahrazena existencí světa, jak se člověku *jeví* v každodenní praxi. Tím se principiálně vyřazuje otázka po smyslu, respektive nesmyslu celého lidského bytí.³⁶ Pohled na historické dění vychází z toho, co lze (pozitivisticky) pozorovat. I obraz společnosti v diktatuře je tak postaven na *fenoménu*, na tom, jak se člověk *jeví* ve svých veřejných postojích. A protože takřka celá společnost projevuje *navenek* „poslušnost“, je tedy v tomto ohledu považována za homogenní. Připouští se sice, že mezi těmito poslušnými jsou i lidé, kteří „poslouchají“ jen z nezbytí, aby neohrozili své šance. Ale význam této vnitřně odlišné, „jiné společnosti“ a její kultury pro život ve státněsocialistické diktatuře, a zejména pro její zhroucení, není českou historiografií každodennosti dostatečně oceněn.

Lidé si nepochybně i v diktatuře osvojili strategie a techniky chování, jak nekonfliktně vycházet s panující mocí, ale základní způsob myšlení a základní hodnotovou orientaci z dřívějších let si nezanedbatelná část z nich ve svém soukromém životě podržela.³⁷ Normální evropský člověk na obecné vzdělanostní úrovni dvacátého století nežije jen upoután v řetězu návykového, zautomatizovaného a zdisciplinovaného chování materiálního světa, žije také duchovně, hodnotí i morálně a je s to intuitivně i reflexivně překračovat tuto hranici. Jeho mentalita není zafixována jen v krunýři veřejného diskurzu, nýbrž vyznačuje se také schopností odpoutávat se od něj, ať už se to projevuje *pocitem* nespokojenosti či nesouhlasu, anebo kritickým, alternativním *myšlením a hodnocením*, které se nespokojuje pasivně jen s tezemi předkládanými v tomto diskurzu, nýbrž dává jim často význam odlišný od oficiálního výkladu, poměřuje je vlastními zkušenostmi, relativizuje je, nebo dokonce odmítá. Tento občanský *Eigen-Sinn* není vždy součástí mocensky (re)produkovaného diskurzu, nýbrž je často jeho zpochybněním, či dokonce popřením, a postuluje mnohdy i *jiný kulturní horizont*, než vytváří svět „státního socialismu“. Metoda

35 Ve všech masových projevech nespokojenosti v NDR, Československu, Polsku a Maďarsku se nevole obyvatelstva neobracela primárně proti ideji socialismu, ale proti arogantně uplatňovanému monopolu státostrany. Volání po pluralitě v nich bylo nepřeslechnutelné.

36 Viz HUSSERL, E.: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*, s. 28 (viz pozn. 25).

37 To připouští i Martin Sabrow, který o východoněmecké diktatuře říká, že „nikdy nedokázala získat stabilní podporu většiny společnosti“ (SABROW M.: *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 201).

zkoumání každodennosti tomuto aspektu udílení smyslu ze strany „ovládaných“ přisuzuje sice značný význam, sleduje však jejich chování a komunikaci jen v objektivované formě, jak se projevují ve veřejném prostoru kontrolovaném vládou stranou, kde se pak jeví jako „poslušnost“. *Subjektivní dimenzi* této „poslušnosti“ však do každodenního života v diktatuře nezahrnuje, neboť pro vztah k moci se zdá nepodstatná.

Panství nad lidmi

Pojem „panství“ (*Herrschaft*) chápou autoři zapojení do projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ jakožto *vzájemný vztah* mezi vládou a ovládanými, „jenž se neobejde bez mentálních vazeb, bez soustavy ‘motivů podřízenosti’ (*Motive der Fügsamkeit*)“, již Max Weber nazýval vírou v legitimitu daného řádu.³⁸ Martin Sabrow to dále vysvětluje: Ve světle Weberovy definice panství jakožto *šance*, „že se rozkaz určitého obsahu setká u daného okruhu osob s poslušností“, se rýsují dva pilíře stability komunistického systému: zaprvé nárok komunistické strany na politickou moc, zadruhé ochota obyvatelstva tento nárok uznávat a prosazovat. Ani v případě diktátorských systémů tedy podstata vlády nespočívala jen ve fyzické převaze vládnoucích, nýbrž stejně tak i ve *víře* ovládaných v legitimitu vykonávané moci.³⁹ Touto vírou – to je třeba mít na mysli – je ovšem ve skutečnosti míněna víra v oprávněnost socialismu uskutečňovaného („tady a teď“) formou a metodami vlády komunistické *diktatury*. A vyvozuje se z toho, že komunistická diktatura nevdechla za své dlouholeté trvání *pouze své represivní povaze*, nýbrž *stejně tak* i široké společenské *akceptaci* a vnitřním sociokulturním vazbám. Max Weber ovšem uvádí ve svém pojednání o panství vedle výše citovaného výměru také různé *motivы akceptace* panství i *povolnosti* (*Fügsamkeit*) ovládaných, které jdou od tupého návyku až k účelově racionálním úvahám. Určité minimum *vůle* poslouchat, respektive *jistého zájmu* na trvání daného způsobu panství podle něj patří ke každému mocenskému vztahu (*Herrschaftsverhältnis*).⁴⁰ Rozlišuje také mezi poslušností spontánní, respektive vyjednanou („něco za něco“), a *oktrojovanou* (která může spočívat na souhlasu *jen části společnosti* či určitých skupin). Víra v legitimitu se neprojevuje jen jako pozitivisticky poznatelné „formální“ chování (poslušnost rozkazu ve smyslu „jako by“ – *als ob*),⁴¹ které je určující pro chod a stabilitu *panství*, ale také subjektivním hodnocením „poslouchajícího“ (tj. i vírou či nevírou v legitimizující zdůvodnění), které je rozhodující pro skutečný postoj *společnosti*. Žádné panství se nespokojí dobrovolně jen s materiálními, jen s emocionálními nebo jen s hodnotově racionálními

38 KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, s. 191.

39 SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 199.

40 Viz WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 122 (viz pozn. 24).

41 Poslušnost (*Gehorsam*) má znamenat, že jednání poslušného se odvíjí v podstatě tak, „jako by“ obsah rozkazu učinil z vlastní vůle *maximou svého chování*, a to jen kvůli formálním vztahům poslušnosti, *bez ohledu na vlastní názor* o hodnotě či bezcennosti rozkazu jako takového“ (*tamtéž*, s. 123, kurzívou zvýraznil KH).

motivy ovládaných jako šancí svého trvání. Každé panství usiluje daleko víc o to vzbudit a pěstovat víru ve svou „legimitu“.⁴² V podání revizionistů je poslušnost vyložena bez ohledu na odlišnost motivů *jednotně jako participace společnosti*. To je ovšem směle zevšeobecnění, které skutečný vztah lidí k panující moci silně zkresluje.

Nedostatečný zřetel k subjektivnímu vnímání skutečnosti posouvá i řadu klíčových pojmů metody studia každodennosti k povážlivé *jednostrannosti*. Ačkoli panství je vztahem dvou aktérů, kladou revizionisté hlavní váhu na „společnost“. Ve svém odmítání pojetí všemocného vládce (leviatana) redukuje model panství na participativní vztah panujících a ovládaných, uskutečňující se v „mnohvrstevnaté spleti sociálních vazeb“.⁴³ Diktatuře je touto participací uděleno absolutorium; i ti, kteří byli režimem zbaveni svých šancí, se mění v její (ochotné?) podílňáky. Zatímco jednání panujících je relativizováno (mohli jen spoluprádnout, nemohli plně prosadit svou vůli, kromě toho aparát nefungoval vždy bezvadně, byrokracie uplatňovala své zájmy a podobně),⁴⁴ „poslušnost“ ovládaných nijak relativizována není (naříklad tlakem „shora“, který ji *mohutnou asymetrií prostředků a šancí vynucoval*). Na „hranici diktatury“, kde se oba aktéři mocenského vztahu setkávají, revizionističtí historikové sledují jen proces participace, v němž je dovolena i „konstruktivní“ kritika, pokud neohrožuje „socialismus“ a vedoucí roli strany. Vztah nesouhlasu hlouběji tematizován není.

42 Weber také dělá rozdíly v poslušnosti podle povahy správního aparátu a způsobu panování, které ji mají garantovat (*tamtéž*, s. 122). Jinak to vidí např. autorská dvojice Kolář a Pullmann, která neshledává v prostředcích a institucích nátlaku prakticky žádný rozdíl mezi diktaturou a demokracií. Argumentují přitom, že srovnatelné prostředky ovlivňování jsou k dispozici ve všech moderních systémech panství. Překvapivě pak srovnávají ideologický, politický a materiální tlak režimu na společnost v komunistickém Československu a v liberálnědemokratické Velké Británii. Podle nich Gustáv Husák i Margaret Thatcherová „dobře věděli, že k úspěšnému vládnutí stačí vytlačit protivníka a stigmatizovat alternativy. V jednom případě se tak dělo pomocí ‘represivního legalismu’, tedy kriminalizováním opozice za současného dodržování formálně právních postupů, v druhém, ‘západním’ případě institucionálně materiální manipulací a mediálním tlakem.“ (KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Nenápadný půvab ideologie – viz pozn. 17.) *Represivní justice*, která *formálně* dodržuje právní postup při kriminalizování opozice, a státně řízená a cenzurovaná média diktatury mají zřejmě v jejich pojetí stejnou úroveň i stejnou funkci jako nezávislé soudnictví a tisková svoboda ve Velké Británii! „Poslušnost“ britského občana byla však nepochybně diametrálně odlišná od poslušnosti občana komunistické diktatury.

43 „Empirické bádání ... se snažilo vypracovat takové pojetí diktatury, jež chápe vztah moci a bezmoci, státu a jednotlivce nikoliv jako antitetický protiklad, nýbrž jako mnohvrstevnatou spleť sociálních vazeb.“ (SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 199.)

44 „Výkon moci byl vždy vázán na zažité rozhodovací procedury a na nepsané, avšak samozřejmě normy stranické disciplíny, jež mohly v krajním případě i ministra nebo člena ústředního výboru degradovat na pouhého vykonavatele příkazů. Tento mechanismus redukoval dokonce i reálný vliv většiny ‘všemocných’ členů politbyra na pouhou možnost podílet se na moci. Domnělá ‘všemohoucnost’ generálních tajemníků komunistických stran byla v případě konfliktu omezena nejenom vlivem Moskvy, nýbrž také odporem stranického aparátu a vždy aplikovatelným principem ‘kolektivního vedení’...“ (*Tamtéž*.)

Asymetrie možností

Pojem „panství“ v sobě zahrnuje trvalou *asymetrii* ve vztahu mezi vládnoucími a ovládanými, zakotvenou institučně, zajištěnou donucovacími prostředky, disciplinací a kontrolou, v moderní době pak také ideologicky legitimizovanou. Touto legitimizací pro panství komunistických stran byl utopický projekt nové, spravedlivé společnosti, kterou slibovaly nastolit pod svým vedením s pomocí represivní státní moci radikální změnou společenských vztahů.⁴⁵ Metoda studia každodennosti, která se v projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ dovolává Weberova pojmu „panství“, chápe vzájemný vztah panování a poslušnosti především jako objektivní proces v rovině každodenní praxe; subjektivně vnímaná (a přitom objektivně existující!) *mohutnost* této asymetrie přitom zůstává skryta.⁴⁶

Prostředky, které má k dispozici panující moc, se pak v tomto obrazu diktatury jeví v redukované podobě. Násilí se sice nepopírá, ale jeho podstata a míra se přesněji neudávají. Zato velkou roli tu hraje veřejný diskurz, který ovlivňuje smýšlení společnosti a v jehož rámci mohou občané uplatnit jistý vliv na praxi panování. *Relevance možností* vládnoucích a možností ovládaných v tomto veřejném diskurzu se přitom nesrovnává. Zjišťuje se sice, že obě strany tahaly za nestejně konce, ale *mohutnost* tohoto rozdílu není specifikována.⁴⁷ Ve skutečnosti ovšem jeden z aktérů měl k dispozici kromě médií, školy a jiných prostředků formování veřejného diskurzu i policii a justici, které eventuelní konflikty jdoucí za povolenou „hranici diktatury“ řešily represivně ve prospěch státní (stranické) moci. Komunistická strana byla personálně a prostřednictvím kontrolních mechanismů propojena se všemi státními institucemi a do značné míry i s veřejnými organizacemi,⁴⁸ které programově, ideově i organizačně ovlivňovaly, usměrňovaly a vyplňovaly život společnosti. Role a působení těchto aparátů se v pracích založených na projektu „Socialismus jako

45 Viz LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 22.

46 Na nedostatek pozornosti k subjektu upozornil Pavel Sedlák v souvislosti s hodnocením knihy Matěje Spurného *Nejsou jako my*: „Uvažovat o každodennosti znamená uvažovat o sociálně psychologických hybatelích v životě člověka chyceného v sociální (mocenské) interakci. To je pochopitelně náročný úkol nejen pro historika, ale stejně tak pro jeho čtenáře. Přislíbené obrazy z každodenního života v tomto ohledu ale zůstávají i tak spíše tradičním dokreslováním struktur a dynamiky politických a společenských jevů a událostí, tj. atraktivními obrazy 'zdola', detaily ze života obyčejných lidí. Dosud tak chybí nabídka přesvědčivé psychosociální sondy do života člověka v diktatuře...“ (SEDLÁK, Pavel: Proč tak snadno?, s. 48 – viz pozn. 15.)

47 Max Weber v kapitole o politickém společenství poukazuje právě na „drastičnost“ prostředků, které má k dispozici politická moc (WEBER M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 613).

48 U církvi nebo některých zájmových organizací bylo toto propojení a kontrola dost volné a omezené, ať už proto, že si hájily svou autonomii, nebo proto, že jim moc nepřikládala takový význam.

myšlenkový svět“ nesledují.⁴⁹ „Participace“ se pak v tomto nepoměru jeví jako pojem, který *diametrální* rozdíl mezi *makrošancí* panujících a *mikrošancí* ovládaných zastírá. Státní moc řízená komunistickou stranou ve smyslu leninské ideologie určovala s rozhodnou převahou „hranici diktatury“, toho, co se *smělo a mělo* dělat, myslit a vyjadřovat, ale i toho, co už se dělat, myslit a vyjadřovat ve veřejném prostoru *nesmělo nebo nemělo*. A třebaže při realizaci záměrů strany docházelo také někdy k „prostožům“, k vynuceným odkladům (způsobeným nepříznivými okolnostmi, specifickými zájmy aparátu, nedostatky či chybami v práci organizace), dokonce i k neúspěchům, nemohly tyto zábrany na „hlavní linii strany“ nic politicky podstatného změnit.⁵⁰ Moc panujících sice nebyla univerzální, všeprostopupující a neomezená, ale po celou dobu trvání diktatury dost silná na to, aby zajistila *bezkonkurenční vedoucí pozici strany v řízení státu a společnosti formou diktatury*.

Také *vnitřní systém relevance* revizionističtí historikové neberou v úvahu. Co je relevantní pro jednoho, nemusí být relevantní pro druhého.⁵¹ Struktura závažnosti má sice svůj zdroj v sociální praxi a intersubjektivní komunikaci, nicméně jednotlivé akcenty tohoto vnitřního systému jsou do značné míry závislé na biografii každého jedince, na struktuře jeho „já“, jak na to ostatně sociální psychologie upozorňovala už dříve.⁵² Zahrnovat tyto odlišně strukturované subjekty (tj. individuální „já“) pod společný objektivní faktor „poslušnosti“ (tj. kolektivní „my“) znamená stírat tyto rozdíly, a tím i vyprazdňovat z abstraktního pojmu poslušnosti jeho vlastní konkrétní obsahy. Mocenský vztah je tak upraven ve smyslu revidující teorie, vzdaluje se však vnitřně diferencované skutečnosti. Existující masivní asymetrie v tomto vztahu se redukuje na konsenzuální spoluúčast a nevěnuje se stejná pozornost tomu, že hranice diktatury byla *nejen hranicí konsenzu, ale i hranicí konfliktu* s pojetím smyslu *jinak orientované* části společnosti.

Hranice diktatury a Eigen-Sinn

Hranice diktatury, která oddělovala to, co se smí a má, od toho, co se už nemá nebo nesmí (dělat, myslit či vyjadřovat), byla sice z větší části vymezena panující mocí, ale záleželo také na tom, jak ji kdo *vnímal*, kde její obrysy, „hraniční kůly“ viděl,

49 Max Weber mluví o čtyřech elementech, které panství konstituují: páni, aparát, ovládaní a organizace (čímž se rozumí rozdělení kompetencí „rozkazovat“) (*tamtéž*, s. 611).

50 Thomas Lindenberger konstatuje, že ideologický smysl státněsocialistického projektu východoněmecké komunistické diktatury tkvěl v tom, že „nahoru směřovalo vše k jednotě a identitě, k sloučení strany, státu a společnosti“, *Eigen-Sinn* jednotlivců však „předem podléhal všude platnému diktátu ‘až sem, ale ne dále!’“ (LINDENBERGER, T.: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 33 n.).

51 Na to, že všechny zkušenosti a veškeré jednání spočívají na těchto vnitřních strukturách relevance, upozornila práce Alfreda Schütze a Thomase Luckmanna *Strukturen der Lebenswelt* (s. 252 n. – viz pozn. 26).

52 Srv. MEAD, Georg Herbert: *On Social Psychology: Selected Papers*. Chicago, Chicago University Press 1964 (v německém překladu: *Sozialpsychologie*. Neuwied, Luchterhand 1969, s. 305 n.).

v jakém subjektivně vnímaném prostoru a horizontu realizoval svůj *Eigen-Sinn*. Bylo jistě mnoho těch, kteří si otázku po smyslu diktatury monopolní státostrany vůbec nekladli. Někteří však ve straně viděli garanta či průkopníka nového života, nových možností a někdy i zlepšení svých životních šancí: hranici diktatury vnímali pozitivně jako instrukci jednání. Jiní v ní ale naopak spatřovali omezení nebo *destrukci* pro ně nepostradatelných hodnot i osobních možností. Občan byl sice i při tomto destruktivně vnímaném působení diktatury nucen navenek se moci „podřídít“, nebyl však nutně její praxí a ideologií *vnitřně získán*. Mnozí tak zůstávali vůči indoktrinačním snahám vnitřně imunní.⁵³ Tímto subjektivním vztahem k systému a jeho ideologii byla dána *heterogenita* společnosti. Spočívala v rozličnosti významů, které diktatuře a její hranici různí lidé dávali, a v odlišných perspektívách, v jejichž intencích jednotlivci svůj život posuzovali. Metoda studia každodennosti to sice nepopírá, avšak při interpretaci diktatury pomíjí, že tyto jiné významy a perspektivy leží často *mimo* oblast autoritativního diskurzu, v mnohem širším okruhu kulturního dědictví dané civilizace, a že jsou tudíž pro diktaturu stálou latentní konkurencí.⁵⁴

Subjektivita pojetí smyslu komunistického projektu se projevovala na hranici diktatury i u těch, kteří byli jejími aktivními reprezentanty.⁵⁵ Různé druhy a funkce vládnutí na „hranici“ vykonávali také lidé, kteří centrální příkazy a vůdčí ideje modifikovali, vtiskovali jim *Eigen-Sinn* podle svého zájmu a osobního založení, které bylo nejednou ovlivňováno jejich předchozí biografií, výchovou, životními principy a horizonty, jež se odlišovaly od těch, které jim ukládal veřejný diskurz. Ne každý reprezentant řídicího centra byl stoupencem nemilosrdné leninské morálky účelu, posvěcující i násilné prostředky. Ani dřívější mezilidské vztahy nebyly zcela umrtveny. Převaha diktatury tím byla sice místy oslabována, „zlidšťována“,

53 Na podstatný rozdíl v chápání „poslušnosti“ upozorňuje Björn Kraus. Ta může být vyvolána jednak *instruktivním* působením moci, ale také podstatně modifikována jejím působením *destruktivním*. Instruktivní moc označuje Kraus jako šanci determinovat chování nebo myšlení člověka ve smyslu, který moc sama určuje. Destruktivní moc označuje pak šanci možnosti člověka redukovat. Ale i když tyto možnosti člověka redukuje, nemůže mu moc zabránit v tom, aby případně odmítal její instruktivní působení na své myšlení, tj. aby si podržel svůj původní názor a hodnotový systém, byť jen pro svůj *soukromý* život. (KRAUS, Björn: *Soziale Arbeit – Macht – Hilfe und Kontrolle: Die Entwicklung und Anwendung eines systemisch-konstruktivistischen Machtmodells*. In: KRAUS, Björn – KRIEGER, Wolfgang (ed.): *Macht in der Sozialen Arbeit: Interaktionsverhältnisse zwischen Kontrolle, Partizipation und Freisetzung*. Lage, Jacobs 2011, s. 106 n.)

54 Na iluzi determinismu, podle níž člověka lze zcela proměnit změnou systému, resp. institucí, bez ohledu na civilizačně odsouhlasené hodnoty, které působí jako tradice, upozorňuje Czesław Miłosz v knize *Ztročený duch* (Praha, Torst 1992, s. 28 n.).

55 Hranice mezi panujícími a ovládanými není příliš ostrá. Na tuto neztvrdlou hranici mezi mocí a společností upozornil jeden z předních interpretů *Alltagstheorie* Thomas Lindenberg. Tajemníci strany, předsedové národních výborů v obcích, ředitelé podniků nebo zemědělských družstev se tak ocitají coby zprostředkovatelé na jedné straně jako ochránci hranice určované vládnoucí stranou, ale na druhé straně jako osoby překračující tuto hranici; vytvářejí tak lokální mocenskou konstelaci, která je variabilní podle okolností i charakterů těchto osob. (LINDENBERGER, T.: *Die Diktatur der Grenzen*, s. 34 n.)

ale nikoli zrušena. Hranice diktatury mohla být nepodstatně korigována, ale její politická nedotknutelnost nebyla ohrožena.

Diktatura bez Stalinova stínu

Závažný rozdíl mezi pojetím komunistické diktatury v dílech revizionistických historiků a starších pracích, vůči nimž se vymezují, je i v tom, že se převážně zaměřují na nestejné časové úseky diktatury. Zatímco model totalitarismu byl založen na studiu období stalinského způsobu panování, metoda studia každodenního života věnuje zvýšenou pozornost až pozdějšímu (poststalinskému) období a posledním rokům diktatury. Avšak diktatura se u nás i v celém sovětském bloku etablovala právě v době stalinismu, její základní rozvrh a způsob panování se do značné míry řídily modelem diktatury z doby stalinové (i když zpočátku se projevovala i snaha o jistou nacionální modifikaci). Toto období diktatury a jeho vliv na další její fáze však revizionisté neosvětlují.⁵⁶

Zlehčením závažnosti období stalinismu se pak pojem diktatury redukuje na léta, kdy „s přechodem režimu od výjimečného stavu přímého násilí k normálnímu stavu násilí strukturálního“⁵⁷ masový teror a třídní boj počáteční fáze diktatury už ztratily svou váhu. Svě bezkonkurenční panování si strana již institučně zajistila (jakákoli opozice byla nepřipustná) a k udržení své „vedoucí role“ používala jiných, méně intenzivních represivních prostředků. Proces vzniku a stabilizace komunistické diktatury, podoby a funkce institucí vládnutí, disciplinační opatření a prostředky používané k upevnění moci a podmanění společnosti v „budovatelské“ fázi diktatury, to vše sice práce revizionistických historiků registrují, protrahované působení těchto faktorů i v období „normalizace“ však už nesledují. Neanalyzují, co zanechalo období stalinismu ve vědomí a mentalitě obyvatelstva, jaké názory, pocity, hodnocení ve společnosti ještě po léta vzpomínka na ně vyvolávala.⁵⁸ Zkušenosti,

56 Práce Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Praha, Antikomplex 2011), která zahrnuje ve svém časovém záběru počáteční období poúnorové diktatury v Československu, o způsobu nastolení komunistické moci ve státě mnoho neříká. Zdůrazňovaná tolerance společnosti k násilným metodám uplatňovaným už od konce války vysvětluje průvodní okolnosti, nikoli však vznik diktatury, která vzešla z aktivity komunistické strany. (Viz HRUBÝ, Karel: Kontinuita nestejného: Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 4 (2013), s. 628–640.)

57 SABROW, M.: *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 203.

58 I po dvanácti letech od Chruščovova odhalení podstaty stalinismu, které proniklo do světa v roce 1956, svědčí český spisovatel Ludvík Vaculík o následujících letech trvajícím vlivu stalinismu v Československu: „Činnost státu a hospodářských organizací neměla kritiku. Parlament se odnaučil rokovat, vláda vládnout a ředitelé řídit. Volby neměly význam, zákony ztratily váhu. Nemohli jsme důvěřovat svým zástupcům v žádném výboru, a když jsme mohli, nedalo se po nich zas nic chtít, protože nemohli ničeho dosáhnout. Ještě horší však bylo, že jsme už téměř nemohli důvěřovat ani jeden druhému. Osobní i kolektivní čest upadla. S poctivostí se nikam nedošlo a o nějakém oceňování podle schopností darmo mlu-

poznatky a emocionální rezidua oné doby jsou v pracích revizionistů z osobního života generace „budovatelských let“ a jejich dětí vytěsňeny, jejich vědomí je tak natrvalo *zbaveno nejistot a obav z možného násilí*. Panování se pak projevuje jen ve své *instruktivní* podobě jako šance společnosti dosahovat svých malých cílů, životního uspokojení a nevelké participativní účasti v rámci státněsocialistické diktatury. Dlouhodobé působení *destruktivní* funkce komunistického panování, která naopak dávala vládnoucím možnost redukovat, případně eliminovat šance značné části obyvatelstva (včetně kriminalizování opozice), jak výrazně demonstrovala právě léta padesátá, zůstává v pozadí nebo zcela mimo záběr.⁵⁹

Zredukováná společnost

Společnost ve svém všednodenním světě je v projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“ osvětlována především co do způsobů, jak se projevuje v „předpolitickém“ prostoru, v němž šlo například o ideály klidu a bezpečí, sociálního pokroku a blahobytu, o praxi konzumního života, o vizi seberealizace.⁶⁰ Úsilí o zabezpečení takového života se opírá o tradované názory, návyky, kritéria, normy, které převažují v daném systému a ve světě, jenž je vnímán neproblematicky (*fraglos*) jako samozřejmá a nepopíratelná realita.⁶¹ Člověk je tu pojmán především ve své základní životní intenci zajistit sobě a své rodině v poměrech státněsocialistické diktatury výhodnou pozici i neproblematický způsob života v prostoru, který mu panující moc „hranicí

vit. Proto většina lidí ztratila zájem o obecné věci a starala se jen o sebe a o peníze, přičemž ke špatnosti poměrů patří i to, že ani na ty peníze není dnes spolehnutí. *Pokazily se vztahy mezi lidmi, ztratila se radost z práce, zkrátka přišly na národ časy, které ohrozily jeho duševní zdraví a charakter.*“ (Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 1, kurzívou zvýraznil KH; přetištěno např. in: KONČELÍK, Jakub: Dva tisíce slov: Zrod a důsledky nečekaně vlivného provolání. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 485–544.)

59 Společná studie americké historičky Sheily Fitzpatrickové a jejího německého kolegy Alfa Lüdtkeho dospívá ve srovnání sociální dynamiky v nacistickém a stalinském systému k závěru, že v obou společnostech „lidé ze všech sociálních segmentů a skupin nějakým způsobem prožívali vzrušení z toho, že se mohou spolupodílet na zásadní proměně světa kolem sebe“. Naproti tomu „ti, kteří byli ze společenství exkomunikováni a odsouzeni téměř doslova ke společenské smrti, byli z hlediska této dynamické elektrizace člověka obrazně řečeno ‘vypnuti’“. (FITZPATRICKOVÁ, Sheila – LÜDTKE, Alf: Dynamika každodennosti: Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu. In: GEYER, Michael – FITZPATRICKOVÁ, Sheila: *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2012, s. 403.)

60 Viz KOPEČEK, M. – KOLÁŘ, P.: Projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, s. 189 n.

61 „V návaznosti na teoretické koncepty sociologie vědění je každodennost zkoumána především jako součást sociální reality, ‘kterou každý chápavý dospělý jedinec vnímá svým zdravým rozumem jako prostě danou. ...jako nesporné, jakýkoliv stav, který nám na první pohled připadá jako bezproblémový.’“ (SABROW, M.: Socialismus jako myšlenkový svět, s. 202. Autor cituje z práce Alfreda Schütze a Thomase Luckmanna *Strukturen der Lebenswelt*, sv. 2. Frankfurt/M., Suhrkamp 1979, s. 25.)

diktatury“ k „autonomní seberealizaci“ vymezila či který si případně svou aktivitou i poněkud rozšířil.⁶² V této metodické redukci jsou v popředí zájmu badatelů každodenního života aktivně se projevující jednotlivci a skupiny, kteří sledují své materiální zájmy. Intelektuální život je omezen na strategické a taktické uvažování a hledání pragmatických řešení. Lidé, kteří jsou společensky eliminováni, anebo ti, kteří jsou schopni svou situaci a své vyhlídky reflektovat i mimo stanovenou hranici diktatury a posuzovat věrohodnost jejího oficiálního diskurzu v celkovém rozměru lidské existence i v její *dlouhodobé perspektivě*, pak do úzce vymezené „normality“ nezapadají. Exkomunikovaní, disidenti, „odchylkáři“, „zatvrzelci“ všech barev, kteří se nesmířují s navyklym „a tak dále“ každodenního provozu a míří i do prostoru za hranicí povoleného nepolitického, už do „normální“ konsenzuální společnosti nepatří. Avšak bez existence těch „jiných“ a bez analýzy jejich mentality, která se upíná k jiným horizontům a perspektivám, než ordinuje společnosti panující moc (což se zřetelně projevilo v posledních měsících roku 1989), se zhroucení diktatury a následná volba pluralitního systému většinou společnosti nedají uspokojivě vyložit.⁶³ Bez stále živé *alternativní* víry a představ o jiném uspořádání společnosti by „sametový“ přechod k pluralitní demokracii nebyl pochopitelný.

Obraz člověka je v tomto pojetí zredukován jen na „objektivně“ nazíraného poslušného (nebo stalinskou fází diktatury zdisciplinovaného) občana, kterému chybí to, co se do modelu poslušné společnosti už nevejde: jeho *osobnost*, která přes tlak, jemuž je vystavena, interpretuje svobodu a spravedlnost i způsobem přesahujícím hranici diktatury. „Společnost všedního dne“ tak v podání revizionistů vystupuje v amputované podobě: chybí jí to, co v současné civilizaci dělá lidský život plným a důstojným, co je přirozenou intencí lidské bytosti k jistým názorovým či politickým zásadám a civilizačně zakotveným mravním hodnotám, které působí u značné části společnosti i v každodenním životě. Diktaturu lze každodenním životem doplnit, ilustrovat, ale nikoli z něj vysvětlit její vznik a skutečnou podstatu. *Ta tkví*

62 Karel Kosík ve své proslulé práci z 60. let minulého století upozornil na nedostatečnost vymezení každodenního života jen konstantními vlastnostmi a činnostmi člověka, které můžeme spatřit v životě lidí v různých dobách a ve všech politických systémech: „Dějiny se mění, každodennost zůstává. Každodennost je piedestal a materiál dějin: nese Dějiny a nasycuje je, ale sama je bez dějin a vně dějin. (...) Každodennost je *fenomenálním* světem, v němž se skutečnost určitým způsobem *projevuje* a současně *skrývá*. (...) Analýza každodennosti zjednává přístup k pochopení a popisu skutečnosti pouze do *určité míry*, a za hranicemi ‘svých možností’ skutečnost falšuje. V tomto smyslu nelze pochopit skutečnost z každodennosti, nýbrž každodennost ze skutečnosti.“ (KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního*, s. 55 n. – viz pozn. 33.)

63 Ačkoli Gorbačovova perestrojka vyvolala naděje v řadách členů a přívrženců KSČ, nestal se program reformy komunistického systému pro masy přitažlivý. Reformněkomunistická Obroda, která se o takovou cestu pokoušela, nenašla porozumění nejen u vedení KSČ, ale zůstala vcelku izolovaná i od společnosti – masy obyvatel naopak přijaly příznivě Občanské fórum a nová politická scéna se přiklonila k řešení „odmítnout čtyřicet let komunismu jako celek a nedělat žádné zásadní výjimky pro pokus o reformu za pražského jara“. (CACCA-MO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním: Exilový časopis Listy. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 3 (2013), s. 377.)

v přehlíženém „političnu“ a jeho cílech, v podmaňovacích a potlačovacích procedurách a v metodách usilujících o vytvoření nové mentality ovládaných.⁶⁴

Shrnutí

Revize pojetí komunistické diktatury je založena na několika domněnkách, které při bližším rozboru neodpovídají skutečnosti a zkušenosti velké části společnosti. Například:

1) Lidský život v diktatuře je pojmán jen ve své udržovací a vylepšovací intenci, jak se intuitivně projevuje v návykových způsobech všedního dne. Reflexivní a hodnotové intence překračující tuto hranici jsou z tohoto života vyloučeny. – Celá historie komunistické diktatury v Československu je však prostoupena projevy alternativního pojetí života a jeho smyslu a událostmi, které nejsou výsledkem jen instinktivního, stereotypního jednání a sebedisciplinace, nýbrž jsou založeny v reflexivní oblasti lidského života. Platí to například pro dělnické bouře v roce 1953, pražské jaro 1968, činnost disentu nebo společenské aktivity v posledním roce vlády jedné strany.

2) Celá společnost podle revizionistů projevuje navenek „poslušnost“, je tedy v tomto ohledu *homogenním celkem*. – Tato homogenita je však postavena na *fenoménu*, na tom, jak se člověk navenek jeví ve svých postojích ve veřejném prostoru. Subjektivní vnímání a vnitřní postoje však dávají společnosti charakter *heterogenního* útvaru.

3) Společnost údajně poskytovala systému státního socialismu, který se v sociální praxi realizoval ve formě *diktatury* jedné strany, *legimititu*, založenou na *víře*

64 Zde je snad namísto znovu připomenout Michela Foucaulta, který pojímal subjekt nikoli jen jako činitele *konstituujícího* poznání (jak tomu bylo u Husserla), nýbrž také jako činitele vnějšími vlivy utvářeného, a tedy *konstituovaného*. I systém panování má na konstituování subjektu ovládaných vliv. V přednášce ze 14. ledna 1976 tento náhled formuloval jako badatelský úkol: „...myslím, že je třeba orientovat výzkum moci na nadvládu (nikoli na suverenitu), na materiální operátory, na formy podmanění, na vzájemné propojení lokálních systémů tohoto podmanění a na to, jak jich je užíváno, a konečně na znalostní vybavu.“ A v další přednášce z 21. ledna dodal: „Spíše výroba subjektů než geneze suveréna: to je obecné téma.“ (FOUCAULT, Michel: *Je třeba chránit společnost: Kurs na Collège de France 1975–1976*. Přeložil Petr Horák. Praha, Filosofia 2005, s. 45 a 55.) Systému podmaňování občanstva a používaným metodám proměny jeho vědomí dle ideologického záměru panujících se revizionističtí historikové příliš nevěnují. Odhalení těchto strategií a taktik zaměřených na přeměnu subjektů v poslušné objekty by totiž odkrylo podstatný rys diktatury: oklešťování svobody a práva člověka rozhodovat o svém životě a jeho smyslu a plnou vystavenost všech obyvatel „výchovným“ opatřením státu v souladu s těmito ideologickými záměry. I „participující“ občan byl totiž trvale vystaven působení gouvěnementálních metod vládnoucí strany a jeho „autonomie“ byla trpěna jen v mezích, které toto důmyslné ovlivňování subjektu umožňovaly.

ve spravedlivé poslání socialismu. – Sympatie a důvěra k socialismu tak ovšem ve skutečnosti legitimizují komunistickou *diktaturu*. Že byla i značná část společnosti, která vyznávala jiné ideály či měla jiné představy o socialismu i o způsobu vlády, je zastíněno pojetím *celé* společnosti jako participativního aktéra.

4) Násilí nemá v pozdějších fázích diktatury v životě společnosti už takovou váhu jako diskurz mezi panující mocí a společností. – „Hranice diktatury“, která je zajímavou metodologickou inovací, tím dostává charakter integrujícího faktoru, stává se *hranicí nenásilí*, kde oba aktéři participují, „spojení společným mentálním horizontem“. Avšak tato hranice byla také *hranicí přinucení a střetu* o různé pojetí smyslu života a socialismu i o různé pojetí formy a způsobu panování, o různou kulturu, právo a morálku. „Upozadováním“ potlačovacích praktik je tato skutečnost zastíněna, a tím i zlehčována.⁶⁵

5) *Poststalinské období*, v němž už mocenské orgány neužívají otevřené a masové násilí, opravňuje prezentovat charakter komunistické diktatury jako *netotalitární*,⁶⁶ jako jeden z obecných projevů evropské modernity, kterému nelze přikládat *a priori* dehonestující význam. – Léta stalinismu nejsou do celkového obrazu komunistické diktatury integrována, ačkoli byla *rozhodující pro její ustavení, a tedy i pro další existenci státněsocialistického systému*. Zpochybňuje se, že tato forma „stranického vládnutí“ (Michel Foucault), která byla ve stáťe soustředěna v rukou KSČ už od roku 1948, zůstávala *stále klíčovým základem* systému i v poststalinských časech, až do jeho konce v roce 1989. Tím je sugerován dojem zdánlivé diskontinuity: poststalinské zřízení se jeví jako kvalitativně odlišné, ačkoli původní politické i ekonomické struktury a marxismus-leninismus jako dominantní ideologie byly přes všechny personální a strategické proměny v řadách panující strany stále v platnosti.⁶⁷

65 Upozadování potlačovacích praktik vytkl ve své recenzi Pullmannova *Konce experimentu* Petr Placák: „Aby mohl režim tuto 'hru' se společností hrát, musel ji nejdříve znevolnit, zavést cenzuru, dostat pod kontrolu veřejnou diskusi, svobodné názory trestat a zahnat je do soukromí.“ (PLACÁK, Petr: Pullmannův Pán much aneb Historie a svět dětí. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 1 (2013), s. 125.)

66 Relevanci modelu totalitarismu pro období stalinismu připustil později i Michal Kopeček ve zmíněném rozhovoru pro internetový server Česká pozice: „Ten koncept byl vyvinutý Arendtovou, Brzezinským, Friedrichem a dalšími na dobu nacistické a stalinistické nadvlády, dobu násilí, masového teroru, politických čistek a procesů, dobu totální monopolizace veřejného života značně dogmatickým marxisticko-leninským diskurzem. Nemám problém debatovat o tom, nakolik je ten pojem užitečný například pro stalinistické období. Tam si myslím, že je zcela relevantní. Mnohem méně je to ale relevantní pro šedesátá léta a rok 1968. A stejně tak méně relevantní je to pro sedmdesátá a osmdesátá léta.“ (Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora – viz pozn. 4.) I tady se považuje za klíčový znak totality násilí, teror, politické čistky, procesy atd., nikoli specifická *konstelace moci a způsob jejího užívání*, které násilí a masové podmaňovací praktiky umožňovaly, kdykoli bylo třeba – až do 17. listopadu 1989.

67 „Normalizační“ režim občas připomněl, že námitky proti vedoucí roli strany a jejímu pojetí „socialismu“ budou tvrdě potlačeny (např. použitím hrubého násilí při prvním výročí srpnové okupace, selektivními akcemi proti kritikům a konečně i v závěru své existence

Zážitkům z prvních let komunistické diktatury a jejich protrahovanému působení ve vědomí společnosti *také* v jejích pozdějších fázích revizionističtí historikové už nepřikládají žádnou váhu. Komunistická diktatura je tímto „uzávorkováním“ stalin-ské fáze zbavena faktoru svévolného násilí, který ji dehonestoval. Tato „výpustka“ umožňuje pak obvinít „starší historiky“ z toho, že v hodnocení diktatury „zaujatě“ připomínají také její původní utlačovací funkci.

Eliminací politična, subjektu s jeho potenci svobody i období stalinismu ztrácí diktatura mnoho ze své podstaty. Je jí tak navrácena nevinnost „standardního dějin-ného jevu“, ale s historickou skutečností a zkušeností společnosti má už jen málo společného.

Důsledek: Tím, že revizionisté chápou „poslušnost“ v diktatuře jen v její „objek- tivně zjevované“ podobě, chybí jim při výkladu zhroucení režimu vnitřní, *subjektiv- ně zakotvená potence rozkladu diktatury*, kterou – vedle problémů hospodářských i organizačních a vlivů zahraničních – trvale tvořily *alternativní představy a názory o hodnotném životě a touha* značné části společnosti vymanit se z uzavřeného světa diktatury. Používají proto jako „roznětku“ vnější faktor: sovětskou perestrojku. Ta byla nesporně mocným stimulem. Ale vlastní náloží byla nespokojenost s „danými poměry“ a nevíra v legitimitu komunistické diktatury; tato nespokojenost a ne- víra ve značné části společnosti přetrvávaly po celou dobu diktatury⁶⁸ a na jejím konci zasáhly i dosud konformně smýšlející vrstvy. Skutečnost, že část společnosti víru v legitimitu státněsocialistické diktatury subjektivně nesdílela, respektive že ji dávno ztratila (zejména v letech po srpnové invazi), a že tedy ve společnosti působily také *jiné představy* o smyslu a uskutečňování socialismu než formou dik- tatury, revizionisté konsenzuálním pojetím *společnosti jako celku* dlouho zakrývají. Teprve v závěrečné interpretaci imploze této diktatury a přechodu k pluralitně demokratickému uspořádání překvapivě zjišťují, že tu měly váhu také alternativní koncepce „smyslu“.⁶⁹

v Palachově týdnu či na Národní třídě v listopadu 1989). Strukturální násilí stále působi- lo – i ve své otevřené formě.

68 Už během roku 1968 se objevila ve veřejném diskurzu řada soudů zpochybňujících „státně- socialistickou diktaturu“ jako výraz „skutečného socialismu“, v nějž široké vrstvy zpočátku silně věřily (viz HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. In: *Sou- době dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 545–574).

69 Tak Michal Pullmann tvrdí, že když „metadiskurs o ideologii, tedy kritické tázání, co je to vlastně socialismus a proč je žádoucí ... odhalil formální funkci ideologického jazyka, spočí- vající v podpoře konsensu, jehož rubem byla absence pevného obsahu slov, vyvolával v ak- térech podezření, že zde něco důležitého není v pořádku: že ke stimulaci konsensu se stejně dobře – či možná lépe – hodí i jiné (liberální, ekologické, konfesní, nacionalistické) světo- názorové koncepce“. (PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 232 – viz pozn. 4.) O existenci a působení liberálních a jiných světonázorových koncepcí se autor sice zmiňuje již dříve (Charta 77 a nekonformní mládež byly pro něho ovšem jen okrajovými skupinami), *jejich kořeny, význam a vliv na mentalitu značné části společnosti* však ve své knize docela pomíjí. Náhlé vynorení odlišných názorů (liberálních, konfesních atd.) v posledním roce diktatury působí pak jako *deus ex machina*...

V komunistické diktatuře nešlo jen o zdánlivě „participativní“ mocenský vztah dvou nestejně silných aktérů či o určitou flexibilitu a drobné korektury na její „hranici“. Její průběh není jen odrazem zápasu o ideál sytého a bezstarostného každodenního života, ale také o názory, ideje, hodnoty, morální maximy či o různé pojetí smyslu lidské cesty k budoucnosti. Vynechat tento zápas z dějin diktatury znamená redukovat práci historika na popis a výklad technik, strategií a procesů, jimiž *se stabilizuje a udržuje existující forma panování*. A to ovšem také jen do té doby, než se ve spřátelené velmoci začne uvažovat o alternativách a důvěra ve staré metody panování je narušena. Pak se to prostě zhroutí jako příslovečný domeček z karet...

Užitečné a nepopíratelně obohacující snaze revizionistických historiků otevřít také jiné stránky života v diktatuře, než které zachycovaly dřívější sociologické teorie struktur, uniká to podstatné: „snažit se *porozumět*, když ne vyložit, co může znamenat ten velký zápas člověka o sebe a smysl života v celku jeho dějin a v celku univerzálním vůbec“. ⁷⁰ Společnost se tak sice stává nově, intenzivněji a detailněji nasvíceným *objektem* historiografie současnosti, ztrácí však – přes opačně deklarovaný záměr revizionistů – mnoho ze své funkce *subjektu dějin*.

70 PATOČKA, Jan: Ještě k některým novějším kritikám Rádla. In: TÝŽ: *Češi*, sv. 1. (*Sebrané spisy Jana Patočky*, sv. 12.) Ed. Karel Palek a Ivan Chvatík. Praha, OIKYMENH – Filosofie 2006, s. 114. Stať vyšla původně v *Křesťanské revui* v roce 1947 a přetištěna byla roku 1987 v exilových *Proměnách*.